

APOSTROFERE DEN LEVENDE

Den pårørendes vitnemål om autisme i Olaug Nilssens *Tung tids tale*

Olaug Nilssens *Tung tids tale* (2017) er en roman om det doble spennet man står i som forelder og pårørende til et språkløst barn med autisme. På den ene siden står den pårørende henvendt mot barnet selv og forsøker å forstå dets behov, ønsker og eksistensvilkår gjennom andre former for kommunikasjon enn den verbalspråklige og nevrotypiske. På den andre siden tildeles hun rollen som den som skal mediere mellom det språkløse barnet og en større omverden bestående av kjente, fremmede, helsevesen og fagfolk. Den pårørende får i oppgave å snakke *om* og *for* barnet og sørge for at dets behov og ønsker i størst mulig grad imøtekommes. Olaug, romanens forteller, befinner seg i denne vanskelige situasjonen. Hun er mor og pårørende til Daniel, en gutt på ni år, som gradvis har mistet språket fra han var tre år gammel. Daniel har fått diagnosen autisme, og familien er under press om også å godta diagnosen psykisk utviklingshemmet. Romanen beskriver Olaugs kamp for å skaffe Daniel den hjelpen han trenger, og for å gi ham en best mulig hverdag, og den viser frem hvordan foreldrenes blick på sønnen ofte kommer i konflikt med oppfattelsen som fagfolk og omgivelsene for øvrig har av ham. Slik blir pårørenderollens eksistensielle og etiske problemstillinger i møtet med helsevesenet og omgivelsene ro-

manens sentrale tema: Hvem vet best hvem Daniel har vært, er og kan bli, og dermed hvordan han bør følges opp?

Dilemmaet Olaug står overfor, gjenskapes i romanens formgrep: Også romanteksten har en dobbel henvendelse, til leseren og til Daniel, som fra første side er tiltalt som romanens "du". Der plottet viser frem Daniels funksjons- og språktap samt de konkurrerende oppfatningene av ham og diagnosen hans, fremstår tekstens retoriske form, henvendelsen, som en stadig påminnelse til leseren om at Daniel ikke selv kan tale sin sak, og at han heller ikke kan svare på den tiltalen romanteksten utgjør. Isteden fungerer henvendelsen som en apostrofering – en retorisk tiltale av noe eller noen som ikke kan svare. Grepet sørger for å gjøre en bestemt versjon av Daniel tilstedeværende i teksten, samtidig som den gjennomgående du-tiltalen inviterer leserne til å sette seg i dennes sted. På resepsjonsnivået får dette grepet en ytterligere dimensjon fordi romanens dedikasjon, "Til Daniel", forbinder romanens "du" med Nilssens biografiske sønn ved samme navn. *Till Daniel* ble endatil romanens tittel da den kom i svensk oversettelse i 2019. I essay, kronikker og intervju har Nilssen vært åpen om at romanen bygger på et selvbiografisk innhold, og at hun ønsker at den skal ha politisk kraft. Slik blir også selve romanutgivelsen en ytring som både retter seg mot sønnen og mot en større offentlighet. I denne artikkelen viser jeg hvordan dette retoriske grepet er nøkkelen til hvordan Nilssen gir pårørendetematikken i *Tung tids tale* en litterær form, som kan formidle og håndtere det doble spennet både fortelleren Olaug, forfatteren Olaug Nilssen og romanen *Tung tids tale* står i.

Apostrofen tilhører i utgangspunktet en gresk juridisk og retorisk tradisjon, der den markerer et brudd eller en forflytning som skjer idet taleren snur seg bort fra sin etablerte tilhører og mot en tredjepart, som kan være livløs, fraværende eller på andre måter ute av stand til å svare. I en skjønnlitterær tradisjon har figuren særlig blitt knyttet til lyrikksjangeren, og litteraturviteren Jonathan Culler har gitt den en sentral plass i studiene *The Pursuit of Signs* (1981) og *Theory of the Lyric* (2015). Culler argumenterer for at apostrofen demonstrerer både diktningens ytterste pretensjon – å sette ord på det ordløse – og dennes umulighet, og at figuren derfor er grunnleggende paradoksal, metapoetisk og ikke-narrativ (*The Pursuit* 161,

Theory 229). I skjønnlitterære andrepersonsfortellinger, som *Tung tids tale*, kan man imidlertid argumentere for at det skapes en varig form for "narrativ apostrofering" som bunner i den retoriske situasjonen figuren etablerer (Block; Kacandes). Det spesielle ved denne kommunikasjonssituasjonen er at den trianguleres: Et jeg henvender seg til et du, men denne henvendelsen "kortslutter" og dreier over mot en tredjepart som er ment å overhøre den (Kacandes 330, Richardson). Å forstå henvendelsen rettet mot Daniel som en slik narrativ apostrofering, inviterer til en lesning av romanen som et vitnemål om hva Daniels autisme innebærer for Olaug og hennes rolle som pårørende. Jeg bygger denne forståelsen på litteraturviter Frans-Willem Korstens (2012) argumentasjon for at apostrofen utgjør en essensiell retorisk figur i det virksomme og etiske virkemålet, og på film- og kulturviter Stuart Murrays (2008) syn på autisme som en tilstand som bevitnes eller observeres fremfor noe vi vet hva er (104). Gjennom det apostroferende grepet formidler Nilssen aspekter ved pårørendeerfaringen som ikke lar seg kommunisere i en tradisjonell narrativ form.

Å TALE FOR – OG TIL – DEN SPRÅKLØSE

På handlingsnivå tar *Tung tids tale* oss gjennom de lange og utmattende prosessene Olaug og mannen må gjennom for å forstå hva som skjer med sønnen og for å få oppfølging og forståelse fra omverdenen. Strukturelt består romanen av korte segmenter som er daterte og strekker seg fra november 2016 til mai 2017. I denne perioden er Olaug, som selv er sykmeldt fra jobben, i forhandlinger med helsevesen og støtteapparat om å få flere avlastningstimer for Daniel. Prosessen forvanskas av at hun og ektemannen ikke ønsker å gi sønnen diagnosen psykisk utviklingshemmet og derfor havner i et byråkratisk spenn mellom ulike etater. Olaug søker også om omsorgslønn til seg selv underveis i handlingen. Tekstene forteller vekselvis om disse byråkratiske prosessene, om hverdagen med Daniel og om fortidige hendelser. Tilbakeblikkene gir særlig innblikk i Daniels tidlige barndom og den første diagnostiseringsprosessen familien var igjennom, som endte med at han fikk diagnosen autisme. Utpå våren går Olaug og mannen med på at også diagnosen som psykisk utviklingshemmet settes, og familien

kan endelig ta i bruk avlastningstimene de fikk innvilget i november året før. I mai måned får Olaug avslag på søknaden om omsorgslønn, og dette avslagsbrevet avslutter romanen.

Refleksjonene Olaug gjør seg underveis i denne prosessen, berører eksistensielle og etiske problemstillinger knyttet til det å være den talføre pårørende. Olaug er den som fører ordet, og som taler vekselvis på vegne av seg selv, familien og Daniel i møte med ulike representanter for det større (velferds)samfunnet, enten det er i form av helsevesenet, barnehage- og skoleansatte, naboer eller fremmede. Daniel, som er ni år gammel i romanens nåtid, kan ikke selv fortelle om sitt liv eller sine behov. Han kommuniserte verbalt da han var liten, men fra treårsalderen mistet han gradvis mer av språkevnen. I fortellingens nåtid verbaliserer han først og fremst med lyder og *echolalia*, en repetisjon av ting han har hørt. Det er særlig sangstrofer Daniel repeterer, og Nilssen har både i romanen og i andre sammenhenger fortalt om sitt behov for å forstå noen av disse utsagnene som direkte kommunikasjon. Slik tydeliggjøres det at rollen som pårørende også er en rolle som mediator eller tolk. Olaug står i en situasjon der hun hele tiden må ta avgjørelser på Daniels vegne ut fra egne fortolkninger av blick, kroppsspråk, lyder og verbaliseringer. Avgjørelsene strekker seg fra det dagligdagse, om det er på tide med en luftetur, via større spørsmål om hvordan Daniel skal ivaretas og familien avlastes, til de eksistensielle problemstillingene: Hvem er Daniel? Hva innebærer det at han har autisme?

Selv om Daniels uvanlige kommunikasjon og atferd er direkte knyttet til autismen, åpner diagnosen opp for like mange spørsmål som den gir svar. Det er ukjent hva det er som forårsaker autisme, og det finnes heller ingen helbredende behandling eller autismspesifikk medisin, men gjennom ulike behandlingsformer kan det bli mulig for personer med autisme å øke graden av kommunikasjon og interaksjon med omverdenen. Autismen gir seg til kjenne gjennom uvanlige kommunikasjonsmønstre, uvanlig sosialt gjensidig samspill og et begrenset eller gjentakende atferdsmønster, interesser eller aktiviteter (NHI). Man regner med at tilstanden er medfødt, selv om den i noen tilfeller kan komme til uttrykk ved at tidligere oppnådde språkevner eller motoriske ferdigheter "mistet" eller slutter å gjøre seg gjeldende. Fagpersoner tilnærmer seg autismediagnosen som en gjennom-

gripende, nevrologisk utviklingsforstyrrelse som tar form av et spektrum. Det vil si at autisme er en individualisert diagnose med store variasjoner i hvordan symptomene er sammensatt og arter seg for enkeltindividet. I både faglitteratur og andre representasjoner av autisme er det imidlertid vanlig å omtale den som en opplevd tilbaketrekning fra omverdenen eller et sosialt og kognitivt fravær, som gjør seg gjeldende gjennom at personen med autisme virker avstengt eller innelukket (Murray 29). I *Tung tids tale* er det å oppnå kommunikasjon med Daniel et eksplisitt mål både for behandlerne og for Olaug, men de deler ikke alltid samme syn på hvordan atferden hans bør forstås og fortolkes.

I mange kulturelle fremstillinger av autisme, i filmer, TV-serier og bøker, blir diagnosen assosiert med et fravær og en forskjell som omkranser den med eksistensielle spørsmål. På den måten vil det å tenke på eller skrive om autisme også innebære å reflektere over vilkårene for det å være menneske (Murray 25). I en framstilling fortalt av den pårørende, som i *Tung tids tale*, vil disse refleksjonene nødvendigvis stamme fra et utenfraperspektiv. Å tale på vegne av den språkløse, slik Olaug gjør for Daniel, er alltid forbundet med etiske problemstillinger knyttet til subjektivitet og agens. Litteraturen må tale for å være til som litteratur, og subjektet må tale for å kunne gjenkjennes som subjekt, skriver litteraturforskeren Ulf Olsson innledningsvis i *Silence and Subject* fra 2013 (2). Språket gir form til våre erfaringer, våre interaksjoner, våre selv og våre omgivelser, slik at vi som mennesker er nødt til å bruke det, dele det og forholde oss til det for å kunne forholde oss til oss selv og andre (5). Når litteraturen fremstiller mennesker som ikke har verbalspråk gjennom skriften, medfører det nødvendigvis både en språkliggjøring og en "tvungen" subjektivering. Å tenke over hva dette innebærer er særlig viktig når det tause eller språkløse individet fungerer annerledes kognitivt grunnet en autismediagnose eller en annen nevrologisk eller psykisk utviklingsforstyrrelse. Hvilket rom overlater representasjonen til personen med autisme, hvilke muligheter for å fremstå som subjekt i sin egen livshistorie, eller for å ta til motmæle? I romaner og memoarverk som omhandler livet med språkløse individer med autisme, og i forskningen på slike verk, er dette grunnleggende og problematiske spørsmål. Det er også spørsmål som har både en subjektiv

og en litterær dimensjon: For hva skiller det litterære språket fra andre språkliggjøringer av de samme erfaringene? Hva kan romanformen tilføre vår forståelse av Olaugs og Daniels situasjon, eller av autisme og pårønderollen mer generelt?

Litteraturviter Nora Simonhjell har fremhevet de samme problemstillingene i sin artikkel "Å fortelje eller bli fortalt" (2020), der hun tar utgangspunkt i at Olaug befinner seg i en "narrativ spagat som utforskar grensene mellom det å fortelje og det å bli fortalt om" (176). I sin lesning av romanen tar hun i bruk filosofen Martha A. Finemans (2013) sårbarhetsbegrep og Rita Felskis (2008) syn på skjønnlitteraturens estetiske muligheter for å uttrykke nettopp spenningsfylte og komplekse erfaringer. Simonhjell identifiserer et synliggjøringsprosjekt i *Tung tids tale*, som består i å vise frem kollisjonspunkter mellom det personlige og større samfunnsstrukturer og vise hvordan disse er forbundet med "kven sine forteljinger og erfaringer det er som kjem til orde" (180-181). Samtidig peker hun på at romanen også har "blinde flekker", som at det blir fortalt om Daniel uten at han selv har noen stemme i romanen (183). De etiske problemstillingene som dette impliserer, gir gjenklang i internasjonal forskning på kulturelle representasjoner av autisme, som ofte har en kritisk tilnærming til fortellingene om mennesker med autisme og de kulturelle forestillingene disse legitimerer (jf. Hacking; Loftis; Murray). Personen med autisme kan lett reduseres til en kroppsliggjort enigma fremfor en karakter med subjektivitet og agens – og dette er et problem som forsterkes når den omtalte ikke selv kan komme til orde.

Etter min mening er dette problemstillinger som både blir fremhevet og håndtert ved at Nilssen tar i bruk en apostroferende form i *Tung tids tale*. I apostrofen samles problematikken knyttet til synliggjøringsprosjektet og pårønderollen ved at figuren både gjør Daniel tilstedeværende i teksten og understreker fraværet hans. Slik henger tiltaleformen sammen med spørsmålene om hvem Daniel er, hvordan hans subjektivitet arter seg, og på hvilke måter han kan og bør fremstilles i en fortelling fortalt av andre. Disse problemstillingene er selvsagt ikke unike for *Tung tids tale*. Vi finner dem i flere norske samtidstekster som romanen står i intertekstuell forbindelse med, og som alle kan betegnes som pårønderilitteratur. Nilssen har for eksempel omtalt Lars Amund Vaages roman *Syngja* (2012) og essay

Sorg og song (2016) som viktige inspirasjonskilder for sin egen roman, og et sitat fra essayet er trykket i romanens paratekst. Tordis Ørjasæter trekker på sin side veksler på både Vaages tekster og *Tung tids tale* i sitt memoarverk *Kjærligheten har sitt eget språk. En mors fortelling* som kom ut i 2017. Nilssens og Vaages romaner har til felles med Ørjasæters memoarverk at de bygger på egne erfaringer med det å være forelder til et mer eller mindre språkløst barn diagnostisert med autisme.

Felles er også problemstillingene knyttet til det å skrive både til og om barnet: Nilssens sønn Daniel og Ørjasæters sønn Dag Tore er begge direkte tiltalt som "du", selv om dette du-et er uten mulighet til å besvare henvendelsen. Vaage bruker ikke dette grepet, men han insisterer gjentatte ganger på at han skriver *for* og ikke bare *om* datteren, omtalt med initialet G. Disse pårørendefortellingene har også fellestrekk med andre tekster som tar i bruk et apostroferende grep, som Karl Ove Knausgård's fire årtidsromaner (2015-2016) eller Anne Bitschs essay *Brev til en ufødt datter – om frihet, sex og søsterskap* (2018), som begge henvender seg til det ufødte eller nyfødte barnet. I samtlige av disse tekstene må tiltalen forstås som et retorisk grep som er ment å "overhøres" av andre lesere, og som knytter an til en ekstratekstuell virkelighet. Mens det hos Knausgård og Bitsch likevel tegnes et bilde av et "du" som man kan tenke seg at en gang vil bli i stand til å lese teksten, er det imidlertid uklart om barna med autisme noensinne vil kunne ta del i språksamfunnet. Tiltalen av disse barna henleder i enda større grad oppmerksomheten mot det at henvendelsen er en konstruksjon, og understreker både avsenderens uttrykksbehov og fraværet henvendelsen forutsetter.

I Simonhjells lesning av *Tung tids tale* er henvendelsen omtalt som en måte å balansere portrettet av Daniel på, "med ulike gradar av nærleik og distanse" (176). Grepet trekkes frem som en av flere narrative strategier for å fortelle om og for Daniel. Simonhjell mener at romanen, helhetlig sett, "balanserer på grensa mellom det kjende og det ukjende" og slik rører ved "det Felski markerer som grensene for kva ein kan fortelje". Slik kan romanen "forstørre og tydeleggjere ei menneskeleg erfaring" på måter som kan utløse etiske refleksjoner i og utenfor det litterære verket (191). Simonhjells konklusjon tuftes særlig på Rita Felskis tilnærming til skjønnlitteraturen i

Uses of Literature (2008), og gir gjenklang i større tverrfaglige forskningsfelt som "Narrativ medisin", "Medisinsk humaniora" og "Helse og humaniora". Her har man vektlagt at fortellinger om det å leve med sykdom og funksjonsnedsettelse kan gi en privilegert tilgang til den subjektive erfaringen, enten den opptrer i samtale, sakprosa eller skjønnlitteratur (jf. Bondevik & Stene-Johansen, Charon, Felski, Woods). Gjennom fortellinger konstruerer vi meningsfulle sammenhenger og rammer for å forstå oss selv i relasjon til omverdenen, og vi får muligheten til å sette oss inn i andres livsanskuelse.

Et fortellingsperspektiv har imidlertid sine begrensninger (Strawson, McKechnie, Woods). I artikkelen "The Limits of Narrative" (2011) peker Angela Woods på at dette perspektivet i seg selv kan generere blinde flekker, blant annet ved at svært ulike uttrykksformer og grep kalles "narrative" og ved at fortellingsperspektivet retter oppmerksomheten mot kontinuitet og brudd fremfor opplevelser og erfaringer som unndrar seg temporal organisering (74, 76). I det videre vil jeg argumentere for at den apostroferende henvendelsen nettopp er et grep som det ikke er dekkende å behandle som "narrativt", og som får mye av sin funksjon gjennom å utgjøre et retorisk og lyrisk *alternativ* til Olaugs fortelling om og for Daniel.

APOSTROFERINGEN OG VITNEMÅLET

Olaugs fortelling er ikke bare en fortelling om pårønderollen eller en tale til storsamfunnet, men fremfor alt et vitnemål om Daniels autisme og situasjonen Olaug befinner seg i som den som skal bære vitne om hvem han er og tale hans sak. Frans-Willem Korsten har argumentert for at kommunikasjonskretsløpet apostrofen skaper, gjør den til en sentral retorisk figur i forbindelse med det virksomme og etiske vitnemålet. Et slikt vitnemål krever en dobbel henvendelse: Den som vitner, må rette oppmerksomheten mot den eller det som det vitnes *om*, samtidig som utsigelsen må rettes mot den eller de vitnesmålet er rettet *til* (Korsten 19) Denne dobbeltheten skaper en splittelse i kommunikasjonssituasjonen, som apostrofen kan bygge bro over gjennom sin triangulering av kommunikasjonskretsløpet. Selv om Olaug gjennomgående henvender seg til Daniel, er det ikke fra Daniel at det forventes en respons, men fra romanens lesere. Disse inviteres til å sette seg

i du-ets sted, og slik skapes det et retorisk rom for publikums innlevelse og affektive deltagelse i den livssituasjonen som det vitnes om – også i tilfeller der den eller de det vitnes om, ikke selv kan ta ordet. Korsten setter et slikt "apostroferende vitnemål" opp mot former for bevitnelse som ikke tar i bruk en slik dobbel henvendelse. Her trekker han særlig frem mediernes dekning av katastrofale begivenheter, som fremfor å vitne på denne måten heller produserer en helt ny hendelse – mediehendelsen – som publikum i sin tur bevitner (Korsten 20-21). Når det er snakk om autisme og rollen som pårørende, er det imidlertid vel så relevant å sammenligne det apostroferende vitnemålet med de formene for bevitnelse og synliggjøring som allerede i utgangspunktet forutsettes av denne diagnosen.

I boken *Representing Autism. Culture, Narrative, Fascination* (2008), knytter Stuart Murray autismediagnosen til vitnemålet ved å påpeke at diagnostiseringen er fundert på en grunnleggende visuell prosess som dreier seg om å gjenkjenne og observere autismen. Å se etter autisme, for eksempel for å utrede og diagnostisere et individ, er i seg selv en kompleks prosess, og det å se på autisme – dens tilstedeværelse i verden – har sine egne utfordringer (104). Dette kommer tydelig frem i Olaugs fortelling. Hun beskriver en utredningsprosess der fagfolkene så å si utelukkende er ute etter å se Daniels utfordringer og autismerelaterte funksjonsforstyrrelser, mens hun og mannen i større grad holder fast på evnene han har vist og glimt av nevrotypisk eller kommunikativ atferd. Daniel kunne synge, forteller Olaug, han kunne leke, etterligne dyr, lage mat og slå rytmen til sanger, men: "Denne guten fanst ikkje for dei som laga utgreiingar om deg. Det var ikkje han som trong diagnose" (56). Olaug poengterer at fagfolkene unnlot å notere når hun viste videoer av funksjonell rollelek eller beskrev kommunikasjonssituasjoner (57). Samtidig viser hennes egne beskrivelser av hverdagen med Daniel at autismen hans har auditive og visuelle markører som ikke lar seg overse, og som tidvis inviterer til stirring fra utenforstående, som gjentakende bevegelser, selvskading og høye lyder. Romanen gir et blikk på autismen, men problematiserer samtidig hva det vil si å se etter den.

Ifølge Murray integreres den pårørendes retrospektive blikk på det autistiske barnets utvikling ofte i en bestemt fortelling der oppdagelsen av

autismen er omdreiningspunktet (105). Selv om den medisinske forståelsen av autisme går ut på at den er medfødt og har vært tilstedeværende hele veien, vil mange foreldre oppleve oppdagelsesøyeblikket som et punkt hvor autismen ble til og det nevrotypiske barnet forsvant. For Olaug og mannen blir denne forståelsen forsterket av at Daniels symptomer, særlig språktapet, ble gradvis forsterket fra han var tre til han ble fem år. Mot denne fortellingen om regresjon står utrederenes fortelling om at autismen har vært der hele veien og at den simpelthen var uoppdaget eller usett. I denne fortellingen blir foreldrenes episodiske minner og anekdoter til ledd i en handlingsutvikling med aristotelisk dramaturgi: Symptomene til Daniel blir gradvis mer åpenbare, *anagnorisis* og *peripeti* nås idet foreldrene gjenkjenner autismen og krisen i og med diagnosesettingen. Som i den greske tragedien handler det også her om å se sin situasjon på ny i lys av tidligere ukjent kunnskap. Olaug parafraserer fagfolkernes forventning slik:

Foreldra skjønnte ikkje at det var autisme, fordi det var det første barnet og dei ikkje visste kva for teikn dei skulle sjå etter.

I lys av kunnskapen dei no har, kan dei sjå det. (57)

Fortellingen som skapes, er tragisk og vektlegger den personlige skjebnen. Samtidig er det en fortelling som nødvendigvis utfordrer Olaugs og mannens temporale og kognitive orientering i verden. Olaug etablerer et slags dobbelt syn på Daniel og på minnene, videoene, hendelser og omgivelser. Hun kan se at et spartansk møblert rom med nakne vegger er et godt sted for Daniel, men hun ser også rommet med den uinnviddes tårevåte øyne og sjokkerte utbrudd: "*her bur barn*" (17, forfatters utheving). Til det doble synet hører til dels motstridende fortellinger om utvalgte hendelser, som er basert på ulike forståelser av hva som ble *sett* og dets forbindelse til hva man *vet*. Noen ganger kan Olaug nå se den repetitive atferden, kontrollbehovet og den manglende felles oppmerksomheten som utrederne peker på. Andre ganger ser hun det ikke. "Eg forstår det framleis ikkje. Eg finn ikkje det autistiske", sier Olaug om en av videoene hun har vist frem til barnepsykologen: "Kva var det ho såg? Kva var det rare?" (45).

Murray forbinder slike gjentatte fortolkninger og gjenfortolkninger med et behov for – og krav om – å bære vitne om autismen. Fordi autisme

er en diagnose som vi ikke vet årsakene til og som ikke kan kureres, er det egentlig ikke snakk om at vi faktisk *ser* autisme, men om at vi opptrer som vitner i en diskusjon om hva vi tror og mener at autisme innebærer (115). Vitnene kan ha ulike former for ekspertise – de kan selv ha autisme, være pårørende eller fagfolk og helsepersonell, eller de kan være mer og mindre uten umiddelbar erfaring med autisme og bygge sine forestillinger og forventninger på allmenne kulturelle forestillinger og myter. Vitnemålene de bidrar til kan også utgjøre vidt forskjellige fortellinger med ulike budskap og konsekvenser, og Murray understreker at de ikke nødvendigvis bidrar med utelukkende positive forståelser av hva autisme innebærer (115). Felles for dem er imidlertid prioriteringen av det visuelle og handlingen vi foretar med å se *etter* og *på* noe vi ikke helt vet hva er, og som vi derfor først og fremst definerer i kontrast til det nevrotypiske – som en forskjell eller et fravær. Den utbredte forståelsen av autisme som en tilstand der individet er "lukket inne", der noe er "skjult" og man søker etter et enigmatisk "bortenfor" det åpenbare, henger sammen med denne prioriteringen av synet (117). I *Tung tids tale* er spørsmålet om hvem som ser og innser hva en tilbakevendende problemstilling i Olaugs fortelling. Det er imidlertid også en problemstilling som vi kan knytte til det "apostroferende vitnemålet" i romanen og betydningen av de sekvensene hvor Olaug henvender seg direkte til Daniel.

Slike sekvenser får en særlig betydning i forbindelse med det Oaug eksplisitt fremhever som *eksistensielle* spørsmål forbundet med Daniels diagnoser. Disse problemstillingene kommer særlig i forgrunnen når spørsmålet om psykisk utviklingshemming (PU) kommer på banen. PU-diagnosen innebærer en forsinket eller manglende utvikling på motoriske, språklige eller sosiale områder, som henger sammen med en lavere score på intelligenstagere. Autismen medfører ikke automatisk at personen også er psykisk utviklingshemmet, men forekomsten av PU-diagnoser blant mennesker med autismspekterforstyrrelser er høy. I tilfeller som Daniels, der autismen kan forvanske kommunikasjon og læring, kan det være vanskelig å avgjøre hva som dekkes av hvilken diagnose. For Oaug er spørsmålet om PU-diagnosen både praktisk-byråkratisk og dypt eksistensielt: Hjelpetilbudet til Daniel forsinkes som følge av at han tilhører Etat for barn og unge

fremfor Etat for psykisk utviklingshemmede, men Olaug insisterer likevel på at familien ikke ønsker å sette den:

- Men vi vil jo ikkje! utbryt eg, høyrer sjølv kor lite rasjonelt det er, og det kjem ein hikst, før eg pustar inn gjennom nasen og ut gjennom munnen og seier:

- Vi vil ikkje setje PU-diagnose. Det er eksistensielt for oss.

Eg høyrer det stille sukket, eg føler meg veik, føler meg latterleg, eg er på nippet til å la det gå, men så ser eg det vesle barneansiktet ditt framfor meg, den vesle barnehanda di med ein oransje M, du viser han fram, eg høyrer deg forklare at dette er M for mamma, høyrer det vesle klikket av kjøleskåpsmagneten når du set han tilbake på plass, og eg gjentar:

- Vi vil ikkje.

Stille.

- Det er eksistensielt. (36-37)

Minnet Olaug refererer til, om Daniels språkevner i tiden før autismen gjorde seg gjeldende, er en nøkkel til Olaugs motstand mot PU-diagnosen og det eksistensielle ved den. Det handler om to ulike syn på hva som har skjedd i årene etter at Daniel kunne knytte bokstaven M til ordet "mamma": Enten er evnene hans fremdeles de samme, de er bare ikke verbalt kommuniserbare på grunn av Daniels nevrologiske utviklingsforstyrrelse i form av autisme; eller så er de ikke der – de er forsinket eller blokkert som følge av den psykiske utviklingshemmingen. For Olaug er det avgjørende å holde fast i den første forståelsen av Daniel, og det er denne Daniel som portretteres når hun henvender seg direkte til ham på romanens nåtidsplan.

Olaug søker hele veien etter tegn på tilstedeværelse, henvendelse og agens hos Daniel, for eksempel i sangstrofene han iblant synger og i de små øyeblikkene med blikkontakt som oppstår under kommunikasjonstreningen deres. Når Daniel ikke responderer på treningen, tolker hun dette som et uttrykk for at han føler seg krenket eller infantilisert:

[D]u gjorde berre unntaksvis som vi bad om, med rasande mine, reiv i stykke dagtavla, togg på biletkorta, eg tenkte du *føler deg krenkt*. (67, forfatters utheving)

[D]u gjennomskoda oss kvar dag, og heldt fram med di uforståelege veksling mellom passivitet og sinne. Du såg ikkje på oss, eller så såg du på oss med uutgrundelege auge som vi ikkje forstod, men likevel la altfor mykje meining i. Du såg på oss der innanfrå, og dømte skodespelet vårt. (108-109)

De aspekter av Daniel som Olaug ser etter her, ser også tilbake på henne. Det er en del av Daniel som sitter et sted inne i ham og ser ut, og denne Daniel "gjennomskoder" de repetitive øvelsene som ineffektive og ydmykende. Øynene hans er "uutgrundelege", men lar seg ilegge "altfor mykje meining". Knyttet til denne bevitnelsen og tolkningen er en utforskning av både autismen og Daniel selv: Er autismen noe han *har* eller noe han *er*, og er det slik at hun får glimtvis kontakt med en "egentligere" Daniel gjennom blikkene hans og de sporadiske frasene eller sangstrofene han utsier? På fortellingsnivået må disse spørsmålene settes inn i et temporalt forløp, der Daniel hadde evner som han siden har mistet eller ikke lenger gir uttrykk for. Olaug utfordrer helsevesenets fortelling om at Daniel er psykisk utviklingshemmet gjentatte ganger, både ved å fortolke blikket hans som krenket og ved å fortelle om hvordan hun insisterte på at assistentene skulle "leite etter restar av den du var, at dei skulle sjå det på den måten, at du hadde funnest som ein annan gut enn den du var no" (78). Ved å henvende seg direkte til Daniel i disse passasjene, skaper Olaug imidlertid også en retorisk hendelse der denne versjonen av Daniel er tilstedeværende.

Gjennom tiltalen får Daniel en litterær eller dikterisk konstruert eksistens i romanen, som befinner seg på et annet tekstlig nivå enn de konkurrerende fortellingene om hvem han er, var og kan bli. Gjennom henvendelsen kan den fraværende gjøres nærværende i retorisk forstand, selv i en beskrivelse av en situasjon som eksemplifiserer det diametralt motsatte. Det er dette vi ser utspille seg i passasjene som omhandler kommunikasjonstreningen, der det beskrives hvordan Olaug ser på Daniel og leter etter den samme tilstedeværelsen som du-tiltalen produserer på formnivå. Nærværet som skapes av selve kommunikasjonssituasjonen, står i kontrast til fraværet som gjennomgående beskrives på romanens fortellingsnivå. Apostrofen har denne muligheten og makten til å forene det uforenelige nettopp ved at den skaper en ikke-narrativ, dikterisk tid eller et henvendelsesøyeblikk der det som eksisterer i forskjellige tider kan settes sammen og likestilles i tiltalens samtidighet (Culler *The Pursuit* 169; *Theory* 229). På lignende måte som i elegien, bidrar apostroferingens evige nåtid til å strekke ut eller omgå den unngåelige overgangen fra liv til død, eller – som her – fra det nevrotypiske barnets nærvær til fraværet

hos barnet med autisme. Slik alternerer *Tung tids tale* mellom det retoriske nærværet som apostroferingen produserer og det fraværet som beskrives på fortellingsnivå.

Vitnemålet romanen produserer, hviler på denne vekselvirkningen. Apostroferingen inviterer leseren til å rette oppmerksomheten mot det subjektet Olaus ser i Daniel, og slik produseres et retorisk fundert alternativ til de konkurrerende fortellingene om hvem han var og har blitt. Leseren, som overhører henvendelsen til Daniel, bes om å sette seg i hans sted og tenke seg inn i den situasjonen Daniel kan tenkes å befinne seg i for eksempel under kommunikasjonstreningen. Han kan være krenket. Han kan gjennomskue forsøkene på å tvinge frem en nevrotypisk reaksjon. Ifølge Korsten er en slik retorisk fundert mulighet for affektiv innlevelse en forutsetning for at vitnemålet blir virksomt og på en etisk måte overvinnet avstanden mellom de det vitnes til, den som vitner og den det vitnes om. Grepene har imidlertid også en kompleksitet som strekker seg forbi invitasjonen til innlevelse og overskridelsen av romanens fortellingsnivå. Når vi bes om å leve oss inn i situasjonen til den det vitnes om, er det på noen særlige vilkår: Vi inviteres til å bevitne Daniel fra Olaus eget ståsted, sett gjennom hennes øyne, i et grep som gjør Olaus og Daniel til en dyade. Apostrofen endrer derfor også på Olaus selvframstilling i romanen og dens tematisering av pårønderrollen i seg selv, på måter som også har betydning for de etiske problemstillingene den tematiserer.

HERETTER HETER DET: VI

Det første som møter leseren av *Tung tids tale*, er tittelsidens intertekstuelle referanse til et svært kjent dikt i den norske litterære kanon: Haldis Moren Vesaas' "Tung tids tale" (1945) fra diktsamlingen med samme navn. Leser man dette diktet i lys av romanen, berører det Olaus situasjon som pårørende til Daniel på flere vis:

Det heiter ikkje: eg – no lenger.
Heretter heiter det: vi.
Eig du lykka så er ho ikkje lenger
berre di.

Alt det som bror din kan ta imot
av lykka di, må du gi.

Alt du kan løfte av børa til bror din,
må du ta på deg.
Det er mange ikring deg som frys,
ver du eit bål, strål varme ifrå deg!

Hender finn hender, herd stør herd,
barm slår varmt i mot barm.
Det hjelper da litt, nokre få forfrosne
at du er varm! (Vesaas 59)

Referansen setter i første omgang i spill en etablert forståelse av Vesaas' dikt som et opprop om økt fellesskap og solidaritet i samfunnet etter andre verdenskrig. Denne samfunnspolitiske lesningen har blitt videreført også når diktet har blitt rekontekstualisert i nyere tid, for eksempel etter terrorangrepene mot regjeringskvartalet og på Utøya den 22. juli 2011. Lest på denne måten inviterer tittelreferansen oss til å forstå *Tung tids tale* som et opprop om solidaritet overfor familier som trenger hjelp og tilrettelegging for et funksjonshemmet barn. Diktets budskap kan imidlertid også rettes innover mot mor-sønn-dyaden. Hvis diktets budskap rettes mot Olaug selv og leses i lys av kravene hun stiller til seg selv og opplever at stilles til henne fra omgivelsene, blir imperativene i Vesaas' dikt nesten truende: "Alt det som bror din kan ta imot / av lykka di, må du gi. / Alt du kan løfte av børa til bror din, / må du ta på deg" (59, mine uthevinger). Når romanens Olaug søker om hjelp og støtte fra helsevesenet, antydes slike krav ved at hun og mannen omtales som ressurssterke (Nilssen 56) eller at det yntes om foreldres omsorgsplikt for sine barn (60). Hun opplever også et press fra omgivelsene som får en moralsk karakter, gjennom uttalelser om at man "blir meir glad i barna som er annleis" (112). Samtidig som romanen rommer en protest mot disse kravene og en oppfordring om mer støtte fra samfunnet for øvrig, iscenesetter den også den tosomheten som Olaugs pårørenderolle er tuftet på og som oppsummeres i diktets første linje. Apostroferingen er med på å understreke at romanens jeg ikke kan forstås uavhengig av du-et som gjennomgående tiltales i romanteksten.

På resepsjonsnivå får denne tosomheten en tilleggsdimensjon, som dreier seg om den biografiske Daniels mulighet og rett til å gi romanen et tilsvar. Nilssen har selv reflektert over de etiske problemstillingene knyttet til det å skrive om sønnen, blant annet i et offentlig brev til forfatter Lars Amund Vaage som ble publisert allerede før *Tung tids tale* kom ut. Brevet dreide seg om essayet hans *Sorg og song* fra 2016, der Vaage skriver om hvordan erfaringene med autisme har påvirket forfatterskapet hans. I likhet med *Tung tids tale*, ble også *Syngja* (2012) løftet frem som grensesprengende, kritikerrost og tildelt Brageprisen da den kom ut. Samtidig ble de etiske problemstillingene knyttet til det å skrive om en språkløs datter problematisert også den gang. *Sorg og song* reflekterer over hvordan erfaringene som forelder til et barn med autisme kan sees som essensiell og grunnleggende viktig for forfattergjerningen til Vaage, men også som særlig vanskelig å skulle formidle gjennom skriften. Slike vansker adresseres også i Nilssens brev og senere i *Tung tids tale*: Det handler om grensene for hva og hvordan man kan fortelle om et barn som er språkløst og funksjonshemmet, om spennet mellom kulturelle forventninger om "heltefortellingen" og den motløsheten man ofte opplever i hverdagen, og om hvordan pårørenderollen endrer både en temporal orienteringsevne i fortid og fremtid og ens syn på barnet, seg selv og (velferds)samfunnet.

De etiske dimensjonene ved et slikt skriveprosjekt berører også grenseområdet mellom det skjønnlitterære rommet og den videre offentligheten, samt mellom forfatteren, samfunnsdebattanten og privatpersonen. I brevet trekker Nilssen frem en passasje der Vaage forteller om forventningen om å opptre offentlig sammen med datteren etter at han ga ut *Syngja*:

Du [Vaage] blei invitert til Laurdagsrevyen, men fekk ikkje kome utan at dottera di var med. At det blei forventa at dotter di skulle vere med og stille opp i media som ein slags illustrasjon på det boka handlar om, er hjarteskjerande, for vi veit at det kan ho ikkje. Det veit du og det veit eg og det veit dei fleste, utan å vite meir om dottera di enn det du har fortalt. Men det illustrerer samstundes kompleksiteten i erfaringa. For kvifor skulle ho ikkje det, kvifor skulle ho ikkje vere med ut og vise seg fram? Er ho berre gyldig slik du har framstilt henne i skjønnlitteratur, og ikkje i levande live? Er det noko du vil skjule, anten ved henne, eller ved forholdet mellom dykk? (Nilssen, "Sorg og song", upaginert)

Selv om det på ett vis er enkelt å forstå at datteren ikke kan opptre i en mediesituasjon, åpner avslaget for å stille spørsmål om representasjon og selvrepresentasjon, litteratur og virkelighet. Hvorfor skal det autistiske barnet henvises til det skriftlige rommet, som den beskrevne, og heller ikke utenfor teksten få representere seg selv? Nilssen understreker at hun ikke stiller disse spørsmålene "for å vere slem", men fordi det er slike spørsmål hun stadig konfronteres med selv når hun står frem i offentligheten og prøver å formulere sine erfaringer med et barn med autisme. Hennes rolle som forfatter og pårørende vil nødvendigvis sette rammer for Daniels subjektivitet og handlingsrom.

I det åpne brevet til Vaage gir Nilssen flere grunner til at hun selv valgte å skrive om sønnen i romanens form, men ikke ønsker å eksponere ham i andre deler av offentligheten. På den ene siden har barnet et personvern som skal ivaretas, og en diagnose som innebærer at det trenger trygge og faste rammer. På den andre siden handler det om Nilssens behov for selv å kontrollere fremstillingen av seg selv i rollen som mor, omsorgsperson og pårørende. En del av årsaken er at Nilssen "ikkje vil eksponere meg og guten min saman" i offentligheten. I samværet med Daniel må hun ofte bryte med den oppførselen som forventes av en mor og omsorgsperson. Det autistiske barnet oppfører seg ikke som andre barn, og forelderen kan derfor heller ikke respondere slik hun ville overfor en nevrotypisk sønn eller datter. Det som er omsorg for Daniel, kan se ut som manglende omsorg og "kontante og brutale verkemiddel" for foreldre til barn som ikke har autisme. Spørsmålet om representasjonen av Daniel henger altså på grunnleggende vis sammen med spørsmålet om Nilssens selvrepresentasjon. I den forstand kan man lese de første linjene av Vesaas' "Tung tids tale" som en forutsetning for både romanens fremstilling og Nilssens motstand mot å eksponere Daniel utenfor skjønnlitteraturens rammer: "Det heter ikkje: eg - no lenger. / Heretter heiter det: vi".

Apostroferingen er et formspråk som tilsynelatende forsterker det dyadiske mellom jeg-et og du-et ved å gjøre representasjonen av dem gjensidig avhengig av hverandre. Å være den som beskriver og tiltaler Daniel, innebærer kontroll og makt over representasjonen av den andre, men apostroferingens fremstillingsform sørger for at denne representasjonen

nødvendigvis også rammer jeg-et selv. Da Jonathan Culler først utforsket apostrofen i *The Pursuit of Signs*, fremhevet han derfor det solipsistiske og radikalt innadvendte ved figuren (161–162). Når du-et ikke svarer på henvendelsen, tømmes det for mening, hevder Culler her. Isteden er det jeg-et selv som konstitueres gjennom apostrofen, i relasjon til det du-et det selv har skapt.

Også dette er noe romanen både tematiserer på fortellingsnivå og håndterer gjennom sitt apostroferende formgrep. Utover i romanen reflekterer Olaug stadig oftere over de uklare grensene mellom normalitet og avvik, og hun leker med tanken på at også hun tilhører autismespekteret. Hun beskriver seg og Daniel som "Vi to. Autistane" (*Tung tids tale* 90), reflekterer over forestillingene om at kunstnere ofte kaller annerledesheten sin "et snev av autisme" (102, forfatters utheving), eller at det å være dårlig til å kjøre bil kan knyttes til autismespekteret (94). Olaug må minne seg selv på at det er Daniel som er den uforståelig syke: "Du har autisme. (...) Eg har ikkje autisme. Eg er eit normalt menneske med normale reaksjonar. Det er ikkje noko gåtefull med meg" (126). Disse refleksjonene henger sammen med en trope innen autismefremstillinger som Ian Hacking har kalt "self discovery" hos den pårørende, som oppdager autistiske trekk også ved seg selv (512–513). Prosessen med å forsøke å forstå personen med autisme gjør ikke bare denne personen til "Den andre", men fører ofte også til at den pårørende blir annerledes for seg selv. Vi har allerede sett hvordan hele prosessen med å fortelle om og diagnostisere Daniel får foreldrene til å stille spørsmål ved egne minner og vurderingsevne. Husker de feil? Er de ute av stand til å se sønnen riktig? Olaug forteller også om situasjoner hvor hun føler et sinne rettet mot Daniel og frykter for at hun kan miste kontrollen og bli voldelig.

I forlengelsen av dette kan den gjennomgående henvendelsen til Daniel leses både som en nødvendig, retorisk separasjon av de to det gjelder – jeg er meg og du er deg – og en forutsetning for å problematisere den samme todelingen. Ved at henvendelsen til Daniel retorisk sett kastes tilbake mot Olaug selv, blir det for eksempel mulig for Nilssen å gå inn i flere problematiske aspekt ved autismediagnosen uten at de forbindes med Daniel alene og slik gjør ham til representant for "den Andre". Når Olaug tar opp kjente myter og forestillinger om autisme, som det at terrorister

som Anders Behring Breivik har blitt plassert innenfor autismespekteret, knytter hun det eksempelvis til egen identitet og selvforståelse og ikke til Daniels (94). Insisteringen på en dyadisk, men også solipsistisk tiltaleform, viser at det som gjelder Daniel på grunnleggende vis også gjelder Olaug selv. Det heter ikke *jeg* nå lenger, det kan bare hete *vi*, og dette åpner for at vi i denne sammenhengen også kan snu om på Cullers konklusjon: Uten den konkrete henvendelsen mot Daniel og insisteringen på hans nærvær, blir også Olaugs identitet som pårørende tømt for mening.

Kompleksiteten knyttet til apostrofen får en særlig tematisk relevans i forbindelse med romanen *Tung tids tale*. I rollen som pårørende til et språkløst barn, kan ikke det å tale på den andres vegne bare forstås som en makthandling eller et middel til selvkonstituering – det er også et ansvar og en helt nødvendig handling. Henvendelsen til du-et i romanen er med på å gi skjønnlitterær form til dette spesielle vi-et og kraft til den pårørendes refleksjoner over hvordan rollen ikke bare endrer synet hennes på barnet, men også på seg selv. Apostrofen skaper et kommunikasjonskretsløp som peker innover mot jeg-et selv og verkets metalitterære dimensjoner, men som samtidig aktivt henvender seg til leserne og inviterer dem til sette seg selv i Daniels sted. Romanens formgrep gjentar også her den dynamikken det handler om på fortellingsnivået. Den medierende rollen, som den pårørende moren ikke kan unndra seg, får en metalitterær dimensjon som favner om romanens egen eksistensberettigelse og Nilssens valg om å skrive om pårørenderfaringene i en litterær form. På den ene siden kan romanen leses som en henvendelse til leserne, den pårørendes tale om sin vanskelige posisjon som den som taler på sønnens vegne. På den andre siden utgjør romanen en skjønnlitterær henvendelse rettet mot sønnen, som kan forstås som en utforskning av hans nærvær og av den dyadiske relasjonen mellom den taleføre pårørende og det tause barnet med autisme. Apostroferingen skaper en kommunikasjonssituasjon som håndterer dette spenningsfeltet gjennom formgrepets egen dobbelthet. Slik blir grepet bærende for flere av de eksistensielle problemstillingene romanen tar opp. Det er også et grep som på en særlig måte tillater romanen å håndtere sitt utgangspunkt som en fortelling om å være den pårørende til autisme, og det å skape et balansert vitnemål om barnet med autisme som direkte påvirker oss lesere.

SILJE HAUGEN WARBERG, førsteamanuensis ved Institutt for språk og litteratur, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). Har nylig utgitt artiklene "Medicalized Literary Criticism in Fin de Siècle Norway" (2019) og "Jan Kjærstads roman 'Berge' – en åpning av den offentlige samtalen om terrorangrepene 22. juli 2011?" (2019, samskrevet med Ingvild Folkvord). Artikkelen er del av et pågående arbeid med skjæringsfeltet mellom litteratur, helse og samfunn.

APOSTROPHISING THE LIVING

The caretaker's testimony of autism in Olaug Nilssen's Tung tids tale

Olaug Nilssen's *Tung tids tale* (2017) is a novel about speaking to and for the disabled and disarticulate child in the role as mother and caregiver. Olaug, the narrator, tells the story of her son Daniel's regressive autism and of the challenges she meets as she tries to mediate between him and the outside world, in particular health personnel and other professional caregivers. The narration is directed towards Daniel himself, addressed as "you". Because Daniel is unable to use verbal language and reply, the address resembles the figure of the apostrophe. The communication circuit it generates is triangulated, involving both the "I" that sends the message, the unresponsive "you" who is unable to respond to it, and a third party intended to overhear it – in this case the implicit or historical readers of the text. In the article the functions of this address is explored in the light of how the novel thematizes caregiving as an act of witnessing. I argue that the apostrophic address produces an alternative to the novel's narrative through the establishment of an aesthetic and rhetorical event constituted by the communicative situation itself. The address thus provides a formal way of handling the ethical and existential dimensions connected to Olaug's role as caregiver and narrator in a text that speaks both for and to her son.

KEYWORDS

- NO: pårørelitteratur; apostrofering; autisme; sykdomsfortellinger; norsk samtidslitteratur
EN: apostrophe; autism; caretaker literature; contemporary Norwegian literature; illness narratives

LITTERATUR

- Block, Elizabeth. "The Narrator Speaks: Apostrophe in Homer and Vergil". *Transactions of the American Philological Association* 112 (1982): 7–22.
- Bitsch, Anne. *Brev til en ufødt datter – om frihet, sex og søsterskap*. Oslo: Spartacus, 2018.
- Bondevik, Hilde og Knut Stene-Johansen. *Sykdom som litteratur: 13 utvalgte diagnoser*. Oslo: Unipub. 2011.
- Brageprisen. "Tung tids tale". 2017: <https://brageprisen.no/brageprisen/brageprisen-2017/>
- Charon, Rita. "The patient-physician relationship. Narrative medicine: a model for empathy, reflection, profession, and trust." *JAMA* 286 15 (2001): 1897–1902. doi:10.1001/jama.286.15.1897
- Culler, Jonathan. *The Pursuit of Signs*. London og New York: Routledge, 2001 [1981]. 149–171. doi:10.4324/9780203996157.
- Culler, Jonathan. *Theory of the Lyric*. Cambridge og London: Harvard University Press, 2015. doi:10.4159/9780674425781.
- Felski, Rita. *Uses of Literature*. Oxford: Blackwell, 2008.
- Fineman, Martha A. "Equality, autonomy, and the vulnerable subject in law and politics". *Vulnerability: Reflections on a new fundamention for law and politics*. Red. M. A. Fineman og A. Grear. New York: Taylor & Francis, 2013. 13–27.
- Hacking, Ian. "How we have been Learning to Talk about Autism: A Role for Stories". *Metaphilosophy* 40 3-4 (2009): 499–516.
- Kacandes, Irene. "Narrative apostrophe: reading, rhetoric, resistance in Michel Butor's 'La Modification' and Julio Cortazar's 'Graffiti'." *Style* 28 3 (1994): 329–349. doi:10.2307/42946255
- Knausgård, Karl Ove. *Om høsten / Om vinteren / Om våren / Om sommeren*. Oslo: Forlaget Oktober, 2015–2016
- Korsten, Frans-Willem. "Apostrophe, witnessing and its essentially theatrical modes of address: Maria Dermôut on Pattimura and Kara Walked on the New Orleans Flooding." *AI & Society* 27 (2012): 13–23. doi:10.1007/s00146-011-0331-9
- Loftis, Sonya. *Imagining Autism: Fiction and Stereotypes on the Spectrum*. Indiana: Indiana University Press, 2015.
- McKechnie, Claire Charlotte. "Anxieties of communication: the limits of narrative in the medical humanities." *Medical Humanities* 40 (2014): 119124. doi:10.1136/medhum-2013-010466
- Murray, Stuart. *Representing Autism: Culture, Narrative, Fascination*. Liverpool: Liverpool University Press, 2008.
- NHI - Norsk Helseinformatikk AS. "Barneautisme – en oversikt". 21.01.2020: <https://nhi.no/sykdommer/barn/autisme/autisme-oversikt/>
- Nilssen, Olaug. *Till Daniel*. Oversatt av Joar Tiberger. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Nilssen, Olaug. *Tung tids tale*. Oslo: Samlaget, 2017.
- Nilssen, Olaug. "Sorg og song". *Vagant* 11. juli 2016: <http://www.vagant.no/sorg-og-song/>
- Olsson, Ulf. *Silence and Subject in Modern Literature: Spoken Violence*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.

- Richardson, Alan. "Apostrophe in Life and in Romantic Art: Everyday Discourse, Overhearing, and Poetic Address." *Style* 36 3 (2002): 363-385.
- Simonhjell, Nora. "Å fortjele eller bli fortalt: Ein analyse av Olaug Nilssens *Tung tids tale* (2017)". *Religiøst medborgerskap: Funksjonshemming, likeverd og menneskesyn*. Red. I.M. Lid og A. R. Solevåg. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2020. 175-192. doi:10.23865/noasp.100.ch8
- Strawson, Galen. "Against Narrativity". *Ratio* 17 4 (2004): 428-452. doi:10.1111/j.1467-9329.2004.00264.x
- Vaage, Lars Aamund. *Syngja*. Oslo: Forlaget Oktober, 2012.
- Vaage, Lars Aamund. *Sorg og song*. Oslo: Forlaget Oktober, 2016.
- Vesaas, Halldis Moren. *Tung tids tale. Dikt*. Oslo: Aschehoug, 1945.
- Woods, Angela. "The Limits of Narrative: Provocations for the Medical Humanities". *Medical Humanities* 37 (2011): 73-78. doi:10.1136/medhum-2011-010045
- Ørjasæter, Tordis. *Kjærligheten har sitt eget språk. En mors fortelling*. Oslo: Kagge Forlag, 2017.